

ЛИТЕРАТУРАТА И ПОЗНАВАНЕТО НА БИБЛЕЙСКИТЕ ОБРАЗИ, ТЕМИ И МОТИВИ

Мария Емилова Пилева

докторант, СУ „Св. Климент Охридски“

LITERATURE AND KNOWLEDGE OF BIBLICAL CHARACTERS, THEMES AND MOTIFS

Maria Emilova Pileva

Abstract:

This paper addresses the issue of the partial rendition or complete disregard of Biblical archetypal characters, themes and motifs in Bulgarian literary criticism and educational materials. It also deliberates an attempt to lay due emphasis on the Biblical origin and aesthetic rediscovery of the Bible. Furthermore, the paper explores the roots of sacredness in literary texts and refers to some sporadic efforts to restore the place of God and His Word in our culture. Besides, the study presents some telling examples, which support the assertion of the need for a proper rendition of such knowledge. The aim of this paper is to foster positive appreciation of the Biblical heritage and tradition in order to increase awareness of some unchanging moral values, themes and patterns, which have left their imprint on literary classics.

Key words: continuity, hermeneutics, ideology, religion, biblical archetypes

Ще започна с думите на Сократ от Платония „Протагор“:

Понеже при купуването на знания несъмнено рискът е много по-голям, отколкото при купуването на храни, тъй като тъй като храните и питието... можеш да ги оставиш в къщи, да повикаш този, който разбира и да се посъветваш кое може да се яде и пие и кое не, по колко и кога. Така че при тяхното купуване опасността не е голяма. **А знанията е невъзможно да ги отнесеш в съд, но след като си платил цената, по необходимост ги приемаш в самата си душа и веднъж усвоени, ти си отиваш било с вреда, било с полза[1].**

Множество бели полета се появяват в българската литература, вследствие радикалната промяна на социално-политическата атмосфера след 1944 г. иналагането на нова ценностна йерархия, вкл. на художествените стойности, с което се подменят естетическите критерии и се изключват вечните. Семейно-битовата нравственост, ритуалът, религиозната вяра са обявени за остарели; споменаването на Бога – за табу. С това отпада от критическата рефлексия единият от възможните интерпретативни подходи към редица произведения на световната класика и оригинални български творби, като за повечето от тях това е и водещият. След политическия трясък от 1989 година редица от тежките теоретико-критически томове обаче разкриват своята съмнителна стойност и постепенно излизат от ползването на читателя. Но поради набраната инерция и до днес, въпреки свободата пред новите прочити на литературата и новия поглед към литературното знание, продължават да се спестяват и премълчават, да се интерпретират частично или в друга светлина библейски ключове и архетипни образи, теми и мотиви.

Интересът ми към темата е предизвикан от работата с преводи на англоезична литература, както и с досега до оригиналните произведения на класически автори като Джон Милтън, Джон Бъниан, Даниел Дефо, Хариет-Бичер Стоу и др. Оказва се, че съществува огромно разминаване не само в голяма част от преводите на български език, но и в налаганата рецепция на произведенията (особено в тоталитарно време), изучавани в средния курс на образователната система и в университета – видно от

предговори, послеслови, учебници, помагала. От тоталната забрана да се мисли текстът през библейската перспектива по време на комунизма се стига до постмодерния подход, при който серазрушават, раздробяват и срутват всички утвърдени, трайни константи и библейското е само някаква от възможностите в микса от висок и низов дискурс, в хаоса от многообразия и кризи. Живото Христово Слово се губи в глобалното времепространство, а отсъствието на универсални ценности води до усещане за безсмислие, апатия, до идеен вакуум. Подобно заличаване на съзнанието и паметта за Бога става една от големите трагедии за човека от модерното и постмодерното общество.

Проблемът има основно значение не само за литературознанието, но и за историята, психологията, философията, както и за религиознанието, етнологията, социологията... В почти секуларизиралото се общество, отричало с години библейския нравствен кодекс, се долавя все по-голяма нужда от такъв тип изследвания (показателно е, че напоследък секуларизмът се осъзнава като пораждаща конфликти идеология и основите му биват разклатени). Завръщането към религиозните структури и ценности в настоящето живеене, в литературата и изкуството, както и подчертаването на културната им функция, могат да доведат до преоткриване на „смиленото човешко съществуване в космоса“ [2]. Откритият интерес през 20–30-те години на 20. век към религиозните аспекти на създаваната литература, документиран от различни критици, поети, духовници, прекъснат за повече от четири десетилетия, „едва в последно време се възражда в духа на по-модерни и обхватни методички и схващания“ [3]. Започва нова дискусия за нуждата от религията, която формира идентичност и дава ориентация, изисква ангажимент и създава култура. Актуализират се дебати за връзката религия – литература (Милена Кирова; Николай Аретов) и дали в новата българска литература има религиозна лирика, или само наличие на определени образи, теми, мотиви, без дълбоко религиозно съзнание (Калин Михайлов). Този кратък текст е само опит да се маркират някои от проблемните ядра, засягащи библейското разбиране в контекста на литературното поле. Защото ако литературната критика успее да направи смисъла на религиозните образи, теми и мотиви достъпен и разбираем за ума на съвременника, ако авторите на школки и университетски учебници и помагала подходят коректно към всичко това, тогава те ще са изпълнили своята окултуряваща мисия.

Големият немски философ на XX век Ханс-Георг Гадамер твърди, че „да се слуша традицията и да се стои в традицията, явно е пътят на истината, който трябва да се открие в науките за духа...“ и още: „в науките за духа работата е не само да чуем от историческата традиция самите себе си така, както вече се познаваме, но и... да получим подтик, който да ни изведе отвъд нас самите“ [4]. Нужен е обмислен опит за обръщане към библейското начало и поглед към ранновъзрожденската традиция, която е повече преосмисляне и преоткриване, а не конфронтация с традицията на официалната старобългарска книжнина и на хуманизма, крепящ се на християнските нравствени принципи. Необходимо е преразглеждане на знанието за световната литература и възстановяване на скритата истината за българската литература – цензурирана тотално в периода 1944–1989 г. Наложително е да се реабилитира затвореният в тесните рамки на класови позиции човешки дух в продължение на десетилетия и да се разграничи философският възглед за духа в литературата като вътрешна сила на човека, воля за справяне със ситуацията и устрем към непознатото от религиозния – свръхестественото начало и Божията намеса в живота. Също така да се даде воля на ограничаваната изследователска енергия да изпитва връзките на бг литература – оригинална и преводна – с библейските текстове и с допира до Боговдъхновеното слово, за което се изисква широта на познанието в областта на литературата, теологията, литературната антропология, съвременното религиознание, както и във взаимното им проникване – за да се обогатят духовно. Това е както дълг към историята на българската и световната литература, така и към паметта за творците, вложили в нея дух и слово.

Познати са цели епохи, през които Библията е скривана от обикновените хора, буквално окована във вериги, отнемана, държана под ключ, затваряна. След периода на воинстващ атеизъм и деструктивен подход към духовни и културни стойности, днес сме свидетели на епизодични усилия за „завръщане към Бога“ в България със строежите на нови църкви, параклиси, реставрацията на стари духовни средища, печатането на нови преводи на Библията и издаване на библейски речници, атласи, духовна литература, вкл. и за деца, както и на изследвания и сборници за връзките на литературата с

нейното начало (Ив. Радев, Лорина Тодорова, Д. Ефендулов, Маргарита Христова...). Дори са обявени години, посветени на Библията (2007–2008). Отношението библейска традиция – художествена литература придобива все по-актуален характер и се търсят нови пътища за литературна интерпретация на самия библейски текст. Тези усилия са насочени към възстановяване на разбирането за пълноценния контакт на литературата с Библията, на знанието за мястото на човека и религията като същност в литературата, на духовните истини, и създават условия за задълбочаване на научния интерес към тази проблематика.

Релацията литература – религия винаги е съществувала в един или друг план, въпреки че литературата „предлага всичките заемки от Библията в една доста индивидуализирана форма и по тази причина тя се представя като нещо по-автономно спрямо Библията” [5]. Често като опорна точка на света на твореца се оказва библейският текст със своята изключителна херметичност и същевременно отвореност и достъпност, докато опитите за откъсване от религията са водили до философия на десакрализация на човешкия живот.

Какво може да доведе заличаването на границата небесно-земно, между Божието и повседневното? Несъмнено ХАОС. Но как би изглеждал такъв свят, роден в „хаоса“, „безредието“, „мрака“ на профанното пространство, вкл. и литературният, и колко дълъг би бил животът му? Каква е съдбата на човека, когато границата добро-зло избледнее? Всеки може да види достатъчно примери около себе си от тоталитарното време – един „качествен скок в посока към злото“ по думите на Президента на ФРГ Йоаким Гаук. Затова „вместо някакъв нов човек след падането на комунизма, виждаме трайно разстроен човек; вместо ново общество – разрушено общество“ [6]. Защото, както точно отбелязва Куртоа, се оказва, че комунизмът няма нищо общо с възвишените идеи и „каквато и да бе степената на прилагане на комунистическата доктрина в самата практика, той въведе в една или друга степен системната репресия, която от своя страна проправи пътя на терора като начин на управление“ [7]. И тази системна репресия не изключва литературата като цяло и знанието за литературата (вж. напр. документалното изследване на Михаил Неделчев *Цензурираните класици, 2011*); както и пълния контрол на медиите и образованието. Чрез семейство и училище се упражнява непосредствено въздействие върху подрастващите. Не са тайна групите атеистична литература, формиращи общественото мнение, нито огромните хонорари на детските идеологически писатели и авторите на учебници, които да отстранят Бога с един замах, а където не успеят – да Го иронизират, принизят, като Го изписват малка буква. Познанието за Бога е затруднявано по всевъзможни начини, тъй като накърнява господстващите интереси. Така преподаваното знание трябва да бъде купувано и приемано безрезервно, за което Сократ от горечитания пасаж предупреждава да се внимава.

На човека по време на комунизма му се налага да живее в един десакрализиран, оголен свят – и това профанно съществуване по думите на Мирча Елиаде определя физиологичния акт като раждане, хранене, секс... за нищо повече от просто органичен процес. Свещеното е превърнато в истинска пречка пред „новия човек“ и неговата свобода. Той ще стане Човек, когато успее да се демистифицира напълно, да преобърне обществените, моралните и религиозни ценности, когато отхвърли божественото начало в себе си и приеме, че материята може да разреши всичките му проблеми. Подобно съществуване обаче не се среща никога в чист вид и „до каквато и степен да е стигнала десакрализацията на света, човекът, който е избрал профанния живот, не може да отмени религиозното поведение и религиозната преоценка на света” [8]. Профанният човек пази все някакви следи от поведението на религиозния, но изчистени от духовни смисли и значения, изгражда се чрез отрицания и откази, но все пак бива спохождан и от отхвърлените реалности митични модели, образи, инициационни битки, изпитания... в кинопродукции, интернет сайтове, и за съжаление все по-рядко в книгите. Дори в структурата на комунизма е заложена митологична същност – есхатологичната: пролетариатът – праведник и промяната на света. Но това се превръща в деградирала митология, псевдорелигия, тъй като не успява да промени, въпреки огромните усилия, историята, религиозното начало у своите предци, изпращащо импулси в безсъзнателното (по Юнг). Елиаде завършва *Сакралното и профанното* констатацията, че след първото падение религиозността е паднала до нивото на разкъсаното съзнание, а след второто – още по-ниско, в дълбините на безсъзнателното: била е забравена...

Голям принос към съвременното образование за запознаването с библейския текст представлява въвеждането в програмата по литература за 5. и 9. клас от 1994 година на часове, в които се отделя специално внимание на Библията. „Образователното усилие е да се предложи един диалог и автентичен, и в духа на съвременното. Педагогическата концепция за изучаването на Библията е и културна концепция, целяща разбиране и усвояване на специфичните библейски кодове; интерпретиране и тълкуване на библейските послания на вярата; формиране и развитие на родово самосъзнание и библейски (общочовешки) ценности” [9]. Все още обаче това изучаване, независимо колко часа са отделени в тези класове, стои някак изолирано от изучаването на западноевропейска и българска литература в другите класове. Например урока за романа *Робинзон Крузо* в нито един от шестте одобрени от МОМН учебника по литература за 10. кл., в 15 от помагалата, както и в два университетски, не се посочва значението му като „духовна автобиография”. Само в едно от помагалата – на издателство *Персей*, 2006 г. – е маркирана алюзия с притчата за Блудния син, ако и в няколко учебника да се споменава, че романът е притчов (на *Просвета*, на *Булвест* и *Планета 3*, като в последните два анализите се докосват до идеята за духовна автобиография, наблягайки на пътя към духовното израстване на личността и създаването, религиозното пробуждане и примирението с Бога).

Следващите цитати от *Анализи по литература* (изд. *Скорпио ви*, 2003) са единствените, в които се обръща внимание на онова, което героят прочита в Библията и че „историята на живота му като корабкрушенец е драматично повествование за търсенето и намирането на Бога, за приемането в човешката душа на вечните библейски послания...” Словата от Библията „раждат прозрението за непреходните ценности и висшия смисъл на живота. Героят проглежда духовно и съзира същинското спасение не толкова в напускането на острова, а в избавлението от порока и отгърсането от угнетяващото чувство за вина, породена от съзнанието за безразсъдно пропиляна младост” [10].

В помагалото *Библията в часовете по литература*, което обаче не е конкретно за 10. клас, се проследяват най-пълноценно библейските теми в романа на Дефо – извеждането от „робството на „фараонското” спокойствие на средната класа“, пребиваването на острова пустиня – място на изпитанието; проявите на Божията милост и мощ; духовното прозрение [11]. В нито един от учебниците и учебните помагала не се стига обаче до по-дълбоки алюзии за живота на Робинзон с други от библейските герои, като Йов и Йон, за които има нееднократни скрити и явни позовавания в романа, а намерените 3 Библии от героя са редуцирани до 2 или дори до 1 в две от помагалата.

Ако съберем анализите от всички български учебници и помагала по литература по новата система и ДОИ за 10 клас, няма да получим цялостна представа за библейските истини, заемки и цитати, заложили в романа *Робинзон Крузо*, и силното присъствие на протестантско начало в периода на Просвещението, макар и да има известни споменавания. В най-представителните университетски трудове по *ЗЕЛ*, ч. 2, на Симеон Хаджикосев и *A History of English Literature* на Марко Минков също липсва дълбочина на тълкуванията през тази призма и на образа на Робинзон се гледа все още твърде едностранчиво. Онова пред-убеждаване от времето на идеологическите прочити продължава да пречи на цялостния анализ и откриване на библейските образи, теми и мотиви в литературния класически текст и процесът на преодоляване върви твърде трудно. Нищо обаче не може да оправдае подминаването на изучаването на Библията – универсален еталон за европейската литература – в утвърдените университетски програми. Според Милена Кирова литературознанието има „най-голяма способност да хвърли нова светлина върху задачите на библейската херменевтика” [12].

Самата българска литература от Паисий до наши дни „общува с библейските истини и вложеният там общочовешки опит създава и чрез тях” [13]. Този интерес на литературата е не само естетически. Със своето присъствие Библейският текст постоянно осветява, остойностява литературния, който едновременно го пресъздава и съдържа в себе си, а когато интерпретацията целенасочено го пропуска и се отправя в друга посока, се отнема изначалният извор на литературата, онова, което я е оплодило и дало живот, отнема се сакралността, принадлежащото на вечността. Повтарянето на божествени модели в литературния текст има точно тази цел – да се задържи в духовното и да освети света, който представя на реципиента, да му покаже път за спасение. Благодарение на символите,

употребени в такива текстове и натоварени с послания, светът става „прозрачен“, способен да покаже, да изрази трансцендентността.

Във *Великят код* за Нортърп Фрайе „ясно, че Библията е главен елемент в нашата собствена традиция на въображение, каквото и да мислим, че вярваме за нея. Тук – според него – настоятелно възниква въпросът: защо тази гигантска, разтеглена, безконтактна книга стои непостижимо в центъра на нашето културно наследство... и разстройва всички наши опити да я заобиколим“ [14]. Корените на Библията са проникнали много дълбоко и са оказали продължително благотворно влияние върху езика на английската литературата и не е случайно, че тази култура е пропита и формирана от християнството. Ако погледнем българската културна среда, народно-поетическото творчество и старобългарската и ранновъзрожденска литература, ще открием известно сходство. В този смисъл длъжността на автора на учебници, на литературния историк, на критика остава свързана с тази на духовника.

Отново според Фрай много от въпросите на критиката днес произхождат от херменевтичното изучаване на Библията, дори и тези подходи, които се мотивират със синдрома „Бог е мъртъв“, но за него голяма част от формулировките на критическата теория са по-защитими, когато се прилагат към Библейския текст, отколкото към някоя друга област. Той бива привлечен от Библията не защото тя може да защити някоя негова „позиция“, а защото преди всичко предлага начини да се премахнат ограниченията, присъщи на всички други позиции.

Освен традиционния и критическия подход за осмисляне на проблема религия – литература, някои изследователи предлагат и трети – митологически – специфичен вариант на традиционния, разглеждащ религиозните текстове като част от един „митологически всемир“, изразяващ екзистенциалните проблеми на човека [15]. Според Димитър Ефендулов „в съвременното литературознание проблемът за традицията в литературното творчество се разглежда като пренос-трансформация на стойности от философски, естетически и етичен характер, а също и като опит в областта на поетиката. Когато тези стойности напуснат своя конкретно-исторически контекст, т.е. когато се откъснат от художествения си статус в границите на определена култура, след сложни трансформации и при други условия те преминават и се включват в нови художествени явления, независимо дали това се явява като „доброволна“ приемственост или като противопоставяне“ [16]. Литературата и изкуството се градят в режим на приемственост чрез влиянието на една творба върху друга. Сложен обаче остава проблемът за междутекстовите връзки и разкриване на йерархията на семантичните пластове в творбата. Библейският текст, със своите реални духовни същности, смислово се трансформира и изпълнява различни семантични функции и познанието на тази истина във всеки отделен текст може да се случи когато се разберат контекстът, взаимовръзката, единният смисъл на цялото, но и когато се разбере книгата в нейното истинско, същинско значение. Криворазбирането досега е нанесло огромни вреди и изкривяване на рецепцията на редица произведения на класиците. А Шлайермахер предлага решение: „Херменевтиката е изкуство да се избягва криворазбраността“ [17].

Филологическата херменевтика се развива, по думите на Гадамер, като „инструментариум на хуманистичното изискване за преоткриване на класическата литература“ [18], с което се доближава до теологическата, т.е. вече „няма разлика между тълкуване на свещени или профанни писания“. Според изследователя едва това, което следва, решава какво е значението на предходното [19].

През последните години се развива активно и науката история на религията – откриват се катедри, публикуват се непрекъснато нови документи, събират се факти, класифицират се, но не се изследва достатъчно настоящето и бъдещето на религията. Копнежът на човек по произхода и изначалното според Елиаде го довежда до среща с историята, която обаче не успява да открие „произхода“ на религията [20]. Историзирането на религиозното преживяване не ни показва какво всъщност е то и какво означава! Литературата тук би могла да бъде от помощ (наред с теологията и философията) с „творческата херменевтика“, като откроява важността на ролята на религията в културата. Литературната критика има възможност да използва все повече историко-религиозните документи при интерпретиране на литературни произведения (наред с интереса към символите, ритуалите за посвещение и т.н.). Важността на религиозната система за изясняване на скритите послания

в голяма част от художествените произведения е очевидна. Библейските модели оцеляват в литературата изключително дълго. „В началото всяко културно творение – инструментите, институциите, изкуствата, идеологиите и т.н. – е било религиозна проява или е имало религиозна първооснова или източник [21]. Така че колкото литературната критика се доближава до „изворите“, толкова повече нараства броят на религиозните факти; колкото повече центрове на сакралното намира, толкова повече обогатява, променя, подрежда литературната рецепция и допринася за проучванията върху историята и значението на религията. Литературната интерпретация борави с основни термини като сътворение, грях, ритуал, посвещение, кръщение, съживяване, възраждане и т.н. На религията вече може да се погледне и като на памет.

За да е трайно създаденото – художествен или критически текст, то трябва да бъде одухотворено – да получи живот (душа). Един от основните проблеми на съвременното общество е, че чувствителността му към религиозното, духовното, сакралното е силно обедняла и закърняла. Представително изследване на Института по социология на БАН от 2006 г. сочи, че едва за 2,4% от запитаните ученици, студенти и родители предпочитаната за четене литература е Библията [22]. Ученици от елитна столична гимназия, запитани за библейска алюзия с Димчо-Дебеляновото стихотворение „Да се завърнеш в бащината къща“, не осъзнават (степените на) присъствие на библейски елементи и не успяват да направят никаква логична връзка, тъй като нямат изградени рефлексии. Последствията от атеистическото мислене продължават да де-градират, като от безмислещ човек се превръща в сляпоконсумиращ масовата култура, онова, с което го облъчват в медийното и интернет пространство.

Може би е време да се коригират изцяло тълкуванията, които обясняват религиозните реалности с термините на травми от детството, социална организация, класов конфликт и т.н., както и многобройните, обременяващи съвременната култура клишета от типа на: *религията като отчуждение, религията – опиум за народа, въздишка на потиснатата твар* и т.н.? В творческите възможности на критиката и авторите на учебници следва да се зароди стремеж за възстановяване на религиозните корени, за обновяване на стари ценности и структури. Защото изцяло рационалният човек се оказва просто абстракция, след като не може да бъде отнето правото да се мечтае, да се слуша музика, да се ходи на кино, да се гледат филми, да се четат книги... Духовните нужди не са престанали да съществуват, независимо дали са приемани, или не и човекът продължава да търси да задоволи духовния повик на душата си, продължава да търси на какъв знак – опора, който да сложи край на напрежението, предизвикано от относителността, край на страха от загубата на ориентация; да се определи в обективната, абсолютна реалност. Разновидностите на религиозния опит само биха обогатили представата за пълнотата на литературния текст и заложените в него извечни стойности.

Разбиране и тълкуване на текстове не е само работа на науката, а е свързано с човешкия опит изобщо. Но в ерата на свръхинформацията, довела опростени изказ и смисъл, закърняване на основни интерпретативни и речеви умения, учащите имат все по-голям проблем с разбирането на същността, със знанието и с паметта. Липсата на център и посока, фактът, че всичко е навсякъде, променящият се постоянно контекст представляват огромно предизвикателство за критика, анализатора, преподавателя по литература. Това води и до „отчуждаване и постепенно отхвърляне на... трансценденталното съзнание като единствената ни форма на самопознание, на духовно про-съществуване.“ [23]. Компютризацията ограбва индивидуалността на човека. Така изпадаме в не-равновесие, лишаваме се от самите себе си. Затова става все по-трудно да се разберат класиците на литературата. Неразрешените проблеми на тълкуването стават проблеми на разбирането, а оттам и на прилагането.

Един от възможните пътища пред съвременното литературознание е изграждане на ново отношение към библейското наследство, както и съ-знание за неговите неизменни морални ценности, теми, образи, мотиви. Не трябва да спира процесът на съвременно преосмисляне на литературни текстове и дистанциране от критически соцтвърдения – резултат от грубото действие на безалтернативната идеология, тотално повлияла литературата, стеснявайки полисемантичността на творбите чрез отнемане на Божественото начало. На отхвърляне на „тоталитаризма в литературата“, както и на литературния конформизъм, властвал с години в критиката; надмогване на идеологическия прагматизъм и школския интерпретаторски модел при работа с литературния текст, на търсене препратки към „достояния на

световната култура от рода на митотворчество и митология, религия и теология“ [24]. Образователната система трябва да се пази от участие в подобни игри, а още по-малкото да ги подпомага.

Известният френски писател и политик Андре Марло е казал, че XXI век ще бъде век на религиите, както XX век беше век на идеологиите. Растящият интерес към религията и опитите за междурелигиозен диалог и сътрудничество потвърждават неговите думи. В такъв случай, ако това е пътят на новата духовност през 21. век, то вслушването в мъдростта на Библията, на традицията, на живота не е ретроградност, а залог за бъдеще.

Литература:

1. Сократ. Избрани диалози (прев. Г. Михайлов). С.: Народна култура, 1982.
2. Елиаде, М. Търсенето. История и смисъл в религията. С.: Лик, 2000, 9 с.
3. Библия. Фолклор. Литература (сб. доклади). В.Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий”, 1996, 81 с.
4. Гадамер, Х. История и херменевтика. С.: ГАЛ-Илко, 1994, 54 с.
5. Тодорова, Л. Библията и нейното място в историята на европейската литература. В. Търново: Faber, 1999, 102 с.
6. Гаук, Й., А. Яковлев, М. Малиа. Черната книга на комунизма. Т. 2. История и памет за комунизма в Европа. С.: Прозорец, 2004, 159 с.
7. Куртоа, Ст., Н. Верт, Ж.- Л. Панне. Черната книга на комунизма. Престъпления, терор и репресии. С.: Прозорец, 1999, 7–8.
8. Елиаде, М. Сакралното и профанното. С.: Хемус, 1998, 15 с.
9. Рашева-Мерджанова, Я. Библията в училище – педагогическа концепция и методологическа парадигма. Електронно списание LiterNet, 29.06.2007, № 6 (91)
<http://litenet.bg/publish20/ia_merdzhnova /bibliiata.htm>.
10. Инев, Ив. Анализи по литература. С.: Скорпио ви, 2003, 93 с.
11. Христова, М. Библията в часовете по литература. В. Търново: Слово, 2002, с
12. Кирова, М. Литературният канон. Предизвикателства. С.: УИ, 2009, 282 с.
13. Радев, Ив. Библията и българската литература. В. Търново: Абагар, 1999, 9 с.
14. Фрай, Н. Великият код. Библията. С.: Гал-ико, 1993, 16 с.
15. Аретов, Н. Дебатът религия – литература и възрожденската книжнина.// Литературна мисъл №2, 1995–1996, 15 с.
16. Ефендулов, Д. Българска литература и библейска традиция. Ловеч: Обектив, 1993, 75 с.
17. Гадамер, Х.-Г. Истина и метод. Плевен: ЕА, 1997, 256 с.
18. Пак там, 242 с.
19. Пак там, 281 с.
20. Елиаде, М. Търсенето. История и смисъл в религията. С.: Лик, 2000, 67 с.
21. Пак там, 86 с.
22. Библията в България (сб. доклади). С.: Библейска лига, 2007, 70 с.
23. Крумов, Кр. Смъртта на тишината. – Култура, №34 (2607), 08.10.2010.
24. Ефендулов, Д. Българска литература и библейска традиция. 2004, 113 с.

Тази публикация е изготвена с финансовата помощ на Европейския социален фонд по проект № BG051PO001-3.3.06/0026. Мария Емилова Пилева носи цялата отговорност за съдържанието на настоящия документ, и при никакви обстоятелства не може да се приеме като официална позиция на Европейския съюз или на Софийски университет "Св. Климент Охридски", Факултет по педагогика.